

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં નાટ્યસંધ્ય યોજના

કરમાભાઈ લલ્લુભાઈ પરમાર

૧. પ્રસ્તાવના

મહાકવિ કાલિદાસ માત્ર ભારત જ નહિ, પણ સમગ્ર જગતના સાહિત્યરસિકો કાલિદાસના નામથી ભાગ્યે જ અજાણ્યા હશે. કાલિદાસ ભાવપૂર્ણ અંજલી આપીને તેનું સમુચિત સન્માન કર્યું છે. જેમ કે ‘પ્રસન્નરાઘવ’ ના કર્તા જયદેવ તેને ‘કવિકુલગુરુ’ તરીકે બિરાદાવીને તેને ‘સંસ્કૃતકવિતા કામિનસ્ય વિલાસ’ કહ્યો. કોઈ કવિએ ‘ઉપમા કાલિદાસ’ એવા મહાન મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિ વિષયક માહિતી જોઈએ તો સાત કૃતિઓ પ્રાપ્ય થાય છે. જેમ કે ‘કુમારસંભવ’ અને ‘રઘુવંશ’ બે મહાકાવ્યો ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’, ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ અને ‘વિક્રમોર્વશીય’ ત્રણ નાટકો તથા ‘ઋતુસંહાર’ અને ‘મેઘદૂત’ બે ખંડકાવ્યો આ પૈકી ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં મહાકવિ કાલિદાસની નાટ્યસંધ્ય યોજના સમજવાનો સામાન્યતઃ પ્રયાસ કરીએ તે પહેલાં સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યમાં ‘કાવ્ય, શબ્દ, અત્યંત પ્રચલિત છે. કારણ કે સમગ્ર સાહિત્ય માટે કાવ્ય શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. જેમ કે નાટક, ગદ્ય, પદ્ય તેને જ શોભાવવા માટે નાટ્યશાસ્ત્રમાં ભરતમુનિએ કેટલાંક કાવ્યતત્વો ગણાવ્યાં છે. જેમ કે અંલકાર, ઇંદ, શૈલી, રસ વગેરે તેમને શોભાવાના કેટલાક નિયમો પણ ઘડ્યા છે. તે સંદર્ભ અન્ય તત્વની માહિતી ન મેળવતાં અહિંયાં મહાકવિ કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં નાટ્યસંધિ યોજનામ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો મુડબ તારવવાનો એક નાનકડો પ્રયાસ આ મુજબ છે:

૨. ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’માં સંધ્ય યોજના

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ ત્રણ નાટકોમાંથી એક શ્રેષ્ઠ નાટક તરીકે ગણના થાય છે. આ નાટકમાં મહાકવિ કાલિદાસનું સંધ્યયોજનાનું નિરૂપણ જોઈએ તે પહેલાં નાટ્યસંધિની વ્યાખ્યા જોઈએ તો ધનંજય પંચસંધિની વ્યાખ્યા આપે છે કે ‘અન્તૈરકાર્યસમ્બન્ધઃ સૈધિરેકાન્વયે સતિ ।’ એટલે કે ‘એક મુખ્ય પ્રયોજન સાથે સંકળાયેલા નાટ્યકથાના ભાગોનો પોતાના અવાંતર પ્રયોજન સાથેનો જે સંબંધ તે સંધિ.’ ત્યારે પછી આચાર્ય ધનંજય સંધિના પ્રકાર જણાવતાં કહે છે:

મુખપ્રતિમુખ ગર્ભ સાવમશૌપિસંહ્યતિ ।

મુખં બીજસમુત્પત્તિર્નાર્થરસમ્ભવાઃ ।

અર્થાત્ મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસંહાર એમ પાચ સંધિઓ છે. તો મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ નાટકના સાત અંકોમાં તેની વ્યાખ્યા અને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર પાંચે સંધિઓનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત છે:

૩. મુખસંધિ

મુખં પ્રધાનવૃતાશો બીજોત્પત્તિ રસાશ્રાય । અર્થાત્ બીજની ઉત્પત્તિ તથા રસના આશ્રયભૂત મુખ્યકથાભાગનો અંશ મુખ-સંધિ કહેવાય છે. ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં પ્રધાન કથાનક રાજા દુષ્યંત અને શકુન્તલાનો પ્રણયપાંગરીને સાંસારિક જીવનમાં વણાય છે. તો ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’માં મુખ્ય કથાનકમાં બીજ પ્રથમ અંકમાં સૂત્રધાર અને નટી પ્રસ્તાવા પૂર્ણ

કરી રંગમંચ ઉપરથી બંને જાય છે. ત્યાર પછી 'તત:પ્રવિશતિ મૃગાનુસારી સશરચાપહસ્તો રાજા રથેન સૂતશ્ર ૧' અર્થાત્ પછી હાથમાં ધનુષ્યબાણવાળો, મૃગ પાછળ પડેલો, રથમાં બેઠેલો રાજા દૃષ્યંત તેમજ તેનો સારથી પ્રવેશે છે. મૃગયાર્થ નીકળેલો રાજા કાળિયાર મૃગની પાછળ-પાછળ એક તપોવનની નજીક આવી પહોંચે છે. પછી બે શિષ્યો અને તાપસ પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં વૈખાનસ હાથ ઊંચા કરીને હરણને આશ્રમનું હરણ કહીને મારવાની ના પાડી જતો રહે છે ત્યાર પછી તપોવન ધારી રાજાનો તપોવનમાં પ્રવેશ. ત્યાં તો અનુસૂયા અને પ્રિયંવદા બે સખીઓ સાથે શકુન્તલા વૃક્ષોને પાણીના સિંચનનો અભિમય કરતી પ્રવેશે. ત્યાં રાજા શકુન્તલા અને સખીઓ વચ્ચે કેટલોક વાર્તાલાય થાય છે. તેનાથી રાજા અને શકુન્તલા એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. આ પ્રેમાકર્ષણને લીધે રાજા આશ્રમની આસપાસ પડાવ નાખીને રહેવાનનો નિર્ણય કરીને ત્યાં જ રહે છે. ત્યાં અચાનક તપોવનને નાશ કરતો મદમસ્ત હાથીના સમાચાર સંભળાય છે. તો રાજા પૌરવંશ સેનાનો જાણી ત્યાં જાય છે તો સેનાપતિ વિદૂષક અને રાજા વગેરે મળે છે. રાજાના પ્રેમના પક્ષી બાબતમાં સેનાપતિ અને વિદૂષક વચ્ચે વિરોધી વચનો બોલાય છે. ત્યાર પછી રાજા અને વિદૂષક 'ઉમૌ પરિકમ્પોપવિષ્ટી' અર્થાત્ બંને ફરીને બેસી જાય છે. અહીંયાથી મુખ્ય સંધિનું નિરૂપણ જણાય તે પૂર્ણ થાય છે. કારણ કે રાજા અને શકુન્તલાનો પ્રેમ નાટકનાં મુખ્યકથાનકની બીજોત્પત્તિ અને પ્રેમરસના આશ્રયભૂતનો ઉદભવ છે.

૪. પ્રતિમુખ સંધિ

પ્રતિમુખં કિયલ્લક્ષ્યવીજોદઘાટસમન્વિત: । અર્થાત્ સૂક્ષ્મરૂપે દેખાતા ઉદઘાટનથી યુક્ત 'પ્રતિમુખ' સંધિ કહેવાય છે. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલાના બીજા અંકમાં પ્રતિમુખ સંધિની શરૂઆત 'માઢવ્ય અનવાસત્ત્વ: ફલોડસિ' થી માંડી છેક ત્રીજો પૂરો થતાં સુધી ચાલે છે. જેમ કે મુખસંધિના કથાનકની અવાંતર કથાને જોડતા રાજા કહે છે 'માઢવ્ય તે દર્શનીય વસ્તુ જોઈ નથી એટલે ખરેખ તારાં નયનોનું ફળ તને મળ્યું નથી. કહીને રાજા શકુન્તલાના ગૂઢ પ્રણયની વાત વિદૂષકને કહે છે.' ત્યારે વિદૂષક રાજાના પ્રતિસ્પર્ધી વચનો ઉચ્ચારતો હોય છે અને રાજા તો અત્યંત પ્રેમના કારણે આશ્રમમાં જવાના માર્ગનો વિચાર કરતો હોય છે. ત્યારે દ્વારપાળ પ્રવેશીને બે ઋષિકુમારો આવ્યાના સમાચાર આપે છે. રાજા વિના વિલંબે તેમને પ્રવેશ કરાવે તેવી આજ્ઞા આપે છે. પછી પ્રવેશેલ ઋષિકુમારો કહે છે. માનવીય મહર્ષિ કણ્વ હાજર ન હોવાથી રાક્ષસો અમારા યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાંખે છે તો સારથીની સાથે કેટલીક રાત આપ આશ્રમમાં રહીને આશ્રમનું રક્ષણ કરો તેમ કહેતાં રાજા પ્રેમાકર્ષકને લીધે સારથી અને વિદૂષકની સાથે આશ્રમમાં પહોંચે તે સમયમાં કરભક દ્વારા દેવીની આજ્ઞા કે ચોથા દિવસે મારે પુત્રપિંડ પાલન નામનો ઉપવાસ કરવાનો છે. તે વખતે આયુષ્માનને અવશ્ય હાજર રહેવું તેની મૂંઝવણમાં રાજા નાના ભાઈ તરીકે મનાવીને વિદૂષકને દેવીના ઉપવાસાર્થ હાજરી આપવા મોકલે છે. અને રાજા આશ્રમમાં રક્ષણાર્થે પહોંચી જાય છે. આશ્રમમાં પ્રવેશેલ રાજા પ્રેમની પીડાથી પીડિત બનેલી તેની સખીઓની સાથે શકુન્તલાને જોવે છે. ત્યાર પછી આવી શકુન્તલાને જોઈને રાજાના મનમાં પ્રેમના ગૂઢ વિચારો મનમાં ઉદભવે છે. ત્યારે તો રાજા શકુન્તલાનું પ્રેયસી તરીકે અવ-નવા વર્ણનો કરે છે. તે જ સમય કામપીડિત શકુન્તલા પણ પોતાની સખીઓ સાથે તાવ આવવાનો અભિનય કરીને પ્રવેશ કરે છે અને રાજાના પણ મનોભાવ જાણવા માટે સખીઓના સલાહથી શકુન્તલા પ્રેમપત્ર લખે છે. ત્યાર પછી સખીઓની અનેરી ગોપીય યોજના વડે બંને પ્રત્યક્ષરીતે નાટકમાં મેળાપ થાય છે. પ્રેમાસક્ત થોડા ઘણા એકબીજાના હાવભાવ જાણે તે પહેલાં તો ગોમતી દર્ભજળ લઈને શકુન્તલાની પાસે આવે છે અને મનોરથ પૂરા થાય તે પહેલાં શકુન્તલા પાર્ણકૂટીમાં બીજાઓની સાથે જાય છે. ત્યારે રાજા નિશ્વાસ નાખીને અહો, મનોરથની સિદ્ધિઓ વિઘ્નભરી છે. રાજા પણ પૂર્વાવસ્થાને પામીને પ્રેમપત્ર વગેરે જોઈને પોતાના મનોરથો મહાપરાણે રોકે છે. આમ અહીંયા ત્રીજા અંકના અંત સુધીમાં પ્રતિમુખ સંધિ ચાલે છે. કારણ કે સૂક્ષ્મરૂપે દેખાતા પ્રેમનું અહીં ઉદઘાટન થાય છે.

૫. વર્ગસંધિ

વીજસ્યૌન્મુખ્યવાન ગર્ભા લાભાલાભગેષઞૈ: અર્થાત્ મુખ્ય ફળના લાભ અને અલાભ (ક્યારેક પ્રાપ્તિની આશા અને નિરાશા) ના અનુસંધાન દ્વારા બીજાની ફલોન્મુખતાથી યુક્ત (કથાભાગ) ગર્ભસંધિ કહેવાય છે. તો 'અભિજ્ઞાન

શકુન્તલ'નો ચોથો અંક અને પાંચમા અંકા इति योथोक्त करोति, વાક્ય સુધી ગર્ભસંધિ ચાલે છે. આ સંધિમાં દૂર્વાસાનો શાપ પણ આવી જાય છે. ત્યાર પછી વિમર્શ સંધિ આવી જાય છે. જેમ કે ચોથા અંકા પ્રારંભમાં કૂલો વીણવાનો અભિનય કરતી સખીઓનો પ્રવેશ, અનસુયા પ્રિયંદાને કહે છે કે 'ગાંધર્વવિવાહ વિધિથી શકુન્તલાનું મંગળ સાધ્યું' અને એ અનુરૂપપતિને મેળવી શકે એટલે મારું હૃદય સુખી છે. બીજી તરફ આજે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાં ઋષિઓએ રાજને જવાની અનુમતિ આપી છે. પણ પોતાના નગરમાં પ્રવેશી અંત:પુરમાં સમાગમમાં આવી અહીંની આ વાતને સંભારશે કે કેમ ? અનસુયા અને પ્રિયંવદા કૂલ વીણવાના કામનો અભિનય કરે છે. ત્યારે અતિથિનો સાદ સંભળાય છે. તે આગમન વખતે પર્ણકૂટિમાં રાજના પ્રેમનું ચિંતન કરતી શકુન્તલા શુન્ય હૃદયસ્થ મૂર્તિમંત બેઠેલી હોય છે. ત્યારે દૂર્વાસાના અતિથિ સત્કારના અનાદારા કારણે શાપ આપે છે કે જેનું તું સતત ચિંતન કરે છે તે તને વીસરી જશે. આ શાપના નિવારણાર્થ અનસુયા દૂર્વાસાને પગે પડી જાય છે તો પણ સજ્જનોના મિથ્યા વચન ન થતાં ઓળખ ચિન્હરૂપ આભૂષણ જોવાથી શાપનું નિવારણ થશે. અર્થાત્ શકુન્તલાની લગ્નની તૈયારીઓ, કશ્યપ મુનિની આજ્ઞાન, શકુન્તલાની આશ્રમમાંથી પતિગૃહે વિદાય, વળામણી અર્થ ગૌમતી અને શાડુગરવનું સાથે જવું, રાજ પોતાના અંત:પુરમાં નગરજનો, પરિજનો સાથે એવા સમયમાં શકુન્તલાનો સ્વીકાર કરશે કે નહિ તેના અર્થ ગૌમતીનું કહેવું કે 'બેટી થોડીક વાર લજવાઈશ નહી, તારા ઘુંઘટને હટાવું છું. પછી તારો પતિ તને ઓળખશે વગેરે અહીંયા સમગ્ર કથાવસ્તુમાં ક્યારેક પ્રાપ્તિની આશા અને નિરાશા જોવા મળે છે.

૬. વિમર્શ સંધિ

उम्दिन्नसाध्यविघ्नत्वात्मा विमर्शो व्यसादिभिः । अर्थात् ઉદ્ભિન્ન અર્થાત્ પૂર્ણ થવા માટે પ્રસ્તુત જે સાધ્ય તેમાં વ્યસન વગેરે દ્વારા વિઘ્નસ્વરૂપે વિમર્શ સંધિ કહેવાય છે. જેમ કે પાંચમા અંકમાં શકુન્તલાના પતિગૃહે વળામણાર્થ ગૌમતી અને શાડુગરવ સાથે જાય છે. અને રાજ શકુન્તલાને ઓળખે એટલા માટે ગૌમતી શકુન્તલાનો ઘુંઘટ હટાવે છે છતાં તેને ઓળખતો નથી. ત્યાં શકુન્તલા પૂર્વમિલનની ઘણીબધી બાબતોનું સ્મરણ ઓળખ ચિન્હની વાત આવતાં ઓળખ રૂપે આપેલ વીંટી પડી જવી, શકુન્તલાનો અસ્વીકાર, પુરોહિત ચક્રવર્તી પુત્રને જન્મ આપશે તો રાજ સ્વીકારશે એવી શરતે શકુન્તલાનો અંત:પુરમાં પ્રવેશ એનાથી ઉલટું બને તો એના પિતાની પાસે મોકલવાનો નિશ્ચય છૂદા અંકના પ્રારંભમાં નાગરિક શ્યાલ શેરો કોટવાળ અને તેની પાછળ બાંધેલ પુરુષ બે રક્ષકોનો પ્રવેશ, પકડેલ પુરુષ માછીમાર હોવો અને માછલીના પેટમાંથી રત્નજડિત વીંટી મળતાં વેચવાના દાવા પકડાયેલની સાચી હકીકત રાજને વીંટી મળવી, રાજ અને શકુન્તલાના પ્રેમનું પુન:સ્મરણ, અદૃશ્યરૂપે સાનુમતી વગેરે અપ્સરાઓ રાજ અને શકુન્તલાના પુન:પ્રેમનાં સ્મરણનું જોતી દ્રશ્ય, રાજને પુત્રહિનતાનો ખેદ, માલતી મહેન્દ્રા સારતીનો પ્રવેશ, કાલનેમિથી જન્મેલો દૂર્જય, નામનો દાનવ, ઈન્દ્રથી ન જીતાતાં રાજનું બોલામણું, રાજનો રથ ઉપર ચડવાનો અભિનય વગેરે બાબતો પ્રસ્તુત ને સાધ્ય હોવા છતાં દૂર્વાસાના શાપને લીધે ઈપ્સિતની પ્રાપ્તિમાં અંતરાય આવે છે. તેથી અહિંયાં વિમર્શ સંધિનું નિરૂપણ થયેલ છે.

૭. નિર્વહણ સંધિ

सबीजविकृतास्थाः नानाभावा मुखादम् ।

फलसैयोगिनो यस्मिन्, असौ निर्वहण ध्रुवम् ॥

અર્થાત્ બીજ અને તેના વિકારો અને અવસ્થાઓ સહિત વિચિત્ર પ્રકારના ભાવ તથા મુખ વગેરે (સંધિઓ) જ્યાં પહોંચી (મુખ્ય) ફળથી યુક્ત થાય છે તે નિર્વહણ છે અને તે અપરિહાર્ય છે. તો 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલ' નાટકના સાતમા અંકા પ્રારંભમાં આકાશમાર્ગથી રથમાં બેઠેલો રાજ અને માલતીનો પ્રવેશ પરિવહ વાયુના માર્ગનું વર્ણન, માલતી દ્વારા હેમકુટ નામના પર્વતનું અને બ્રહ્માના પુત્ર મરીચિથી, ઉત્પન્ન થયેલ દેવ-દાનવોના પિતા એવા તે પ્રજાપતિ અહીં પત્ની સાથેનું તપ વર્ણન, રાજની તે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરવાની ઈચ્છા મારીચના આશ્રમનું વર્ણ આશ્રમમાં પ્રવેશતાં રાજનું શુભ શુકન થવું....

मनोरथाय नाशौसे किं बाहो स्पन्दसे ।

पूर्वविधीरितै श्रेयो दुःखहि परिवर्तते ॥

અર્થાત્ તપાસીથી અનુસરાતો પ્રભાવશાળી બાળકનો પ્રવેશ, સિંહના બચ્ચાને રમવા માટે પરાણે ખેંચવું અને દાંત ગાણવાનો પ્રયાસ કરતો સર્વદમન. આ જોઈને રાજના મનમાં ઔરસ પૂત્રના જેવો પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો. ઋષિકુમાર માકરંચનો માટીનો રંગે ચીતરેલો મોર લાવવો, સિંહના બચ્ચાને છોડાવો, સાંભળી રાજનું સિંહના બચ્ચાને છોડાવવું, તાપસીઓ અને રાજ પરસ્પરની વાતચીતમાંથી પુરુવંશના જન્મકુળનો બાળક તેની સઘળી હકીકતોથી રાજનું જ્ઞાત થવું, ત્યારે રાજના મનમાં પોતાપણું, તાપસી શકુન્તલા લાવણ્ય કહે ત્યારે બાળક ક્યાં છે. મારી મા માદળિયાને રાજના પોતાને શિરે લગાડવું શકુન્તલાની સઘળી હકીકત જાણી, શકુન્તલા અને રાજનો પુનઃમિલાપ, રાજને ભગવાન અદિતી અને મારીચનાં દર્શન અને રાજની પ્રદક્ષિણા, ભગવાન દ્વારા શાપનો સઘળો પરિચય અદિતી અને મારીચના સઘળા આર્શીવાદો સાથે સર્વદમનને ભારતનું નામાકરણ, ભગવાન દ્વારા સઘળી હકીકતોનો કણ્વને જણાવતો સંદેશ મોકલવો, આમ અહીંયા જુદા જુદા પ્રસંગો એક પરિણામ દુષ્યંત - શકુન્તલાના પુનઃમિલન તરફ વળે છે. માટે અહીંયા નિર્વહણ સંધિનું નિરૂપણ જણાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર ભરતમુનિ પ્રણીત-સરસ્વતીપુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, ડૉ. તપસ્વી નાન્દી દ્વિતીય આવૃત્તિ - ૨૦૦૧
૨. નાટ્યદર્પણ, શ્રી રામચંદ્રગુણચંદ્ર વિરચિત-પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-ડૉ. જયદીશભાઈ એસ. જોષી, ડૉ. સુરેખાબેન પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૭
૩. દશરૂપક - આચાર્ય ધનંજય વિરચિત - પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ - ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડયા, પ્રા. અરુણભાઈ પ્રા. પ્રાચેતા, એસ. પંડયા, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧
- ૪ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ - મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ - ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડયા, ત્રીજી આવૃત્તિ - ૧૯૯૨
૫. અભિજ્ઞાનશકુન્તલ - મહાકવિકાલિદાસ વિરચિત, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પ્રા. પી. સી. દવે (નિ.) પ્રા. સુરેશ જ. દવે (નિ.) અઘતન આવૃત્તિ - ૨૦૦૩-૨૦૦૪